

Erfgoed als onderdeel van een levende erfgoedpraktijk

De Heilig Kruisprocessie lokte op zondagochtend 17 september weer honderden bezoekers naar het begijnhof in Turnhout. Dankzij een nieuwe werkgroep kon deze eeuwenoude traditie na vier jaar onderbreking weer nieuw leven worden ingeblazen. Na een druk bijgewoonde eucharistieviering in de Begijnhofkerk waren tientallen figuranten paraat, al dan niet in aangepaste kledij, om met vaandels en lantaarns diverse thema's uit de Bijbel uit te beelden. Honderden kijklustigen bezochten het begijnhof om deze unieke traditie bij te wonen. Koren van de Filipijnen en Polen luisterden de processie mee op. Bisschop Johan Bonny leidde niet alleen de eucharistieviering, maar droeg en zegende ook de monstrans met het heilig sacrament tijdens de processie.

Mgr. Johan Bonny, bisschop van Antwerpen, draagt de schitterende monstrans met het Heilig Sacrament tijdens de begijnhofprocessie op 17 september 2023. Foto: Luc Smits

Alle objecten die worden meegedragen in een processie, kunnen tot het roerend cultureel erfgoed worden gerekend. Ook de vrij fragiele monstrans die niet alleen veelvuldig werd uitgesteld, zowel in de Begijnhofkerk als in de kapel van het Heilig Aanschijn, maar ook wordt rondgedragen tijdens de jaarlijkse Heilig Kruisprocessie in september. Ze werd vroeger ook gebruikt bij de speciale zegeningen van de zieken tijdens het lof aan de grot of de laatste dag van het triduum¹.

Hoe eerbiedig en voorzichtig ze ook ter aanbedding wordt meegedragen, alle bewegingen en verplaatsingen kunnen nefast zijn voor zo'n broos edelsmeedwerk.

De hier getoonde monstrans² uit het Turnhoutse begijnhof is een zonne- of stralenmonstrans op een ronde voet met bloemornamenten. Op de kruisarmen prijken op ronde emailmedaillons de vier evangelistensymbolen in de vorm van gevleugelde wezens³. In het midden zien we een door diamanten omringd, rond toonglas of 'kijkvenster', waarbinnen zich de 'lunula', de houder voor de grote geconsacreerde hostie, bevindt. De stralen zijn uitgevoerd in filigraan van verguld koper.

Deze neogotische, verguld koperen monstrans is bezet met (half)edelstenen, zoals amethisten en topazen, en met een overvloed aan diamanten. Juist omwille van deze rijkdom aan edelstenen werd deze monstrans uitgekozen voor twee grote buitenlandse diamanttentoonstellingen⁴. Ze werd op 28 december 1903 aangekocht bij de Gentse edelsmederij Bourdon⁵ en is een gift van grootjuffrouw Octavie Van Genechten aan het begijnhof⁶.

De kerkfabriek heeft in 2022 de licht gehavende monstrans ter restauratie aan

het Edegemse restauratieatelier Metafose gegeven. Na demontage van de los te schroeven delen werden kleine herstellingen en herbevestigingen van afgebroken stukjes uitgevoerd. Tot slot herstelde de uiteindelijke reiniging van de onderdelen de monstrans weer in zijn oude luister.

Processievaandel voor Heilig Kruisprocessie

De Kerkfabriek van Sint-Pieter Turnhout heeft in 2022 aan Kenny Damian de restauratie toevertrouwd van één van de drie vaandels die jaarlijks worden meedragen tijdens de begijnhofprocessie. Kenny Damian uit Dendermonde is gespecialiseerd in de restauratie en conservatie van historisch textiel en kostuums. Al eerder, in 2009, heeft zij het prachtige en rijke processievaandel van de Broederschap der Gelovige Zielen uit de Sint-Pieterskerk succesvol onder handen genomen.

Het groenblauwe damasten vaandel uit de Heilig Kruiskerk toont ons centraal een grote geborduurde 'mandorla' (amandelvormige figuur), waarbinnen Moeder Maria met het Kind op haar arm wordt getoond. Het is een icoon van het zogenaamde Hodegetria-type (Griekse woord ὁδηγῆτρια: zij-die-de-weg-wijst), waarbij Maria naar haar zoon wijst. Zij kijkt niet naar Jezus, maar haar ogen zijn op ons gevestigd. Het Jezuskind krijgt een visioen: twee engelen, Gabriël (links) en Michaël (rechts), verschijnen met de toekomstige lijdenswerktuigen (het kruis met de nagels, de lans en de rietstok met spons). Jezus schrikt daarvan zo hevig, dat van de schok één van zijn sandaaltjes losraakt. Met zijn beide handjes zoekt hij bescherming in de hand van zijn Moeder. De Griekse letters bovenaan duiden (in afgekorte vorm) de afgebeelde personen

Het kostbare processievaandel dat jaarlijks wordt meedragen in de Heilig Kruisprocessie, werd in 2022 nog gerestaureerd.

aan: Moeder Gods, Jezus Christus, en de aartsengelen Gabriël en Michaël.

Byzantijns icoon uit 14de-15de eeuw

Deze geschilderde voorstelling van Onze-Lieve-Vrouw met het Kind Jezus op de arm is een kopie van een in het Midden-Oosten en Rusland zeer verspreide en vereerde icoon, die in de loop van de geschiedenis bekendheid verwierf onder de benaming Moeder (of Onze-Lieve-Vrouw) van Altijddurende Bijstand. De originele miraculeuze icoon bevindt zich in de kerk van de paters redemptoristen in Rome en werd vermoedelijk geschilderd op het eiland Kreta op het einde van de 14de eeuw. Na heel wat wederwaardigheden sinds haar verdwijning op Kreta (einde van de 15de eeuw) kon paus Pius IX de beeltenis in 1866 uit de vergetelheid halen en toevertrouwen aan de paters redemptoristen met de uitdrukkelijke opdracht om haar over de hele wereld bekend te maken en te doen vereren. De kroning van de bijstandsicoon op 13

juni 1867 door de deken van het Vaticaanse kapittel was een sterke impuls tot verdere verspreiding van deze afbeelding.

Dezelfde voorstelling prijkt op de voorzijde van het processievaandel. Bovenaan en aan de beide zijkanten is een boord in donker groenblauw fluweel aangebracht, voorzien van goudkleurige franjes en met gestileerde bloemmotieven in geappliqueerd borduurwerk. Het vaandel wordt door middel van acht lussen aan de dwarsbalk van een horizontale vaandelstok bevestigd. Onderaan loopt het vaandel uit in drie lobben. Daarin prijken gekroonde wapenschilden met een Maria-monogram en een banderol met opschrift: *Sancta Maria de Perpetuo Succursu Ora pro Nobis* (Onze-Lieve-Vrouw van Altijddurende Bijstand Bid voor Ons).

Sub tuum praesidium

Aan de achterzijde is het vaandel voorzien van een lichtgele voering met geappliqueerde tekst: "Onder uwe bescherming nemen wij

Geschilderde voorstelling van Onze-Lieve-Vrouw met het Kind Jezus op de arm, kopie van een zeer bekend icoon. Anoniem, Kretenzische School, Rome

Afbeelding van de achterzijde van het processievaandel, met het opschrift "Onder uwe bescherming nemen wij onzen toevlucht".

onzen toevlucht". *Sub tuum praesidium* is een van de vijf Maria-antifonen. Voluit luidt deze hymne:

Tot u nemen wij onze toevlucht,
wees onze bescherming,
heilige Moeder van God,
wijs onze gebeden niet af als wij in nood zijn,
maar verlos ons uit alle gevaren,
gij, glorierijke en gezegende Maagd.

Het is de oudste Maria-antifoon die gevonden is in een Koptisch-orthodoxe kerstliturgie uit de 3de eeuw. Het is ook de eerste christelijke tekst waarin Maria wordt aangeduid als 'Moeder van God'. Vanaf dat moment gaat Maria een steeds grotere plaats innemen in de devotie van het christenvolk en dus ook in de afbeeldingen en verhalen over haar. "Heel de Mariadevotie is te verklaren vanuit een spontane devotie van het volk tot Maria, niet door de Kerk. Het is een devotie die van onderuit is gegroeid en die de Kerk heeft gedwongen om na te denken over de positie van Maria. Mettertijd werd dit vertaald in officiële dogma's (leerstellingen), zoals de gedachte dat Maria zonder erfzonde geboren is (de "onbevleete ontvangenis"). In de 5de eeuw riep het Concilie van Efese Maria uit tot de Moeder van God, want als Christus God is, is Maria zijn Moeder". En is zij de Theotokos, de Godbarende."

Kwetsbaar erfgoed bewaren of gebruiken?

In zon of regen en wind, de processie gaat steeds uit. Zeker nu we de situatie op de voet kunnen volgen op de Buienradar, kunnen

we de weersituatie beter inschatten. Maar veelal klopt dit weerbericht niet helemaal en is de kans groot dat de processie halverwege op de route toch nog verrast wordt door regen. De vaandels die aan hun vlaggenstok hangen, hebben sowieso te lijden onder hun eigen gewicht. De zorg voor het met processies verbonden cultureel erfgoed is dan ook erg belangrijk.

Het schaderapport van Kenny Damian bevat meldingen van oppervlaktevuil en sterke verkleuringen onder invloed van het licht, waardoor alle delen in zijde heel broos zijn en scheuren. De gouddraden in het borduurwerk zijn vervuild, waardoor ze mat grijs zijn in plaats van te glanzen in het zonlicht. Er is verder sprake van losliggende metaaldraden en van losliggend geappliqueerd borduurwerk. De omwikkelde metaaldraad van de kwasten zit los. De voering is zwaar beschadigd, waarvoor al eerder "reparaties" werden uitgevoerd met... tape! Als besluit vermeldt Kenny Damian in haar conservatierapport: "Ondanks het feit dat het vaandel volledig behandeld is, blijft het fragiel. Het is dan ook ten stelligste aan te raden om het object zo weinig mogelijk

Gelet op de fragiliteit van de vaandels blijft de vraag of het wel een goed idee is om ze mee te dragen tijdens processies en bloot te stellen aan wisselvallige weersomstandigheden. Foto: Luc Smits

te manipuleren." De vraag dringt zich dan ook op: het vaandel toch gebruiken of enkel optimaal bewaren? Een moeilijke evenwichtsoefening!

Alle objecten die op een of andere manier deel uitmaken van een processie of ommegang, kunnen tot het roerend cultureel erfgoed worden gerekend. Maar dan ontstaat een spanningsveld tussen het gebruik van het processiemateriaal met alle risico's van dien voor de materiële bewaring ervan enerzijds en de eisen die vanuit het standpunt conservatie-restauratie aan dit historisch erfgoed worden gesteld anderzijds.

Literatuur en voetnoten

1. Jef Florizoone: *Ziekentriduüm op het begijnhof*, *Begijnhofkrant* 71, 2021, p. 12
2. Marie-Paule Peeters: *Monstrans of ostensorium: typologie en gebruik*, *Begijnhofkrant* 73, 2021, p. 8-10
3. James Hall, *Hall's Iconografisch Handboek*, p. 356: over evangelistensymbolen. Mattheüs is een mens, Marcus een leeuw, Lukas een os en Johannes een adelaar.
4. *Tentoonstelling Barcelona, 1972* (diamant): monstrans bezet met allerhande edelstenen, waaronder diamant, 19de eeuw, neogotische stijl en *Tentoonstelling Tokio, 1971* (diamant), monstrans, neogotiek, 19de eeuw, halfedelstenen, edelstenen, diamanten en emailwerk.
5. 28 december 1903: "aan Bourdon te Gent voor remonstrans 115,50 frank" volgens een handschrift in een zwarte koft, die eertijds bewaard werd in de ziekenkamer van het Begijnhofmuseum. Karel Dergent en Marcel Proost: *Het schoudervelum van de Heilig Kruiskerk is weer thuis*, *Begijnhofkrant* 8, 2004, p. 16. Schenking van grootjuffrouw Octavie Van Genechten.
6. Jef Florizoone: *Ziekentriduüm op het begijnhof*, *Begijnhofkrant* 71, 2021, p. 12: "Octavia Van Genechten gaf in haar testament de opdracht tot het maken van deze monstrans, waarin haar juwelen verwerkt zijn." Of werden deze juwelen postuum verwerkt in de monstrans, aangekocht bij Bourdon in 1903? Over Octavie Van Genechten en haar betekenis voor het hof: Hugo Vanden Bossche: *Begijn Octavie Van Genechten en de kapel van het H. Aanschijn*, *Begijnhofkrant* 71, 2021, p. 2-8, en Marie-Paule Peeters: *Theresia Van Avila op het begijnhof van Turnhout*, *Begijnhofkrant* 39, 2013, p. 12-14
7. Kerknet, zone Alseberg, 21 november 2018: lezing over de Mariadevotie door theoloog Hans Geybels op uitnodiging van het Davidsfonds.

Marie-Paule Peeters